

Satellit-tv – innan vi hade den Nina Wormbs

IDAG HAR MAJORITETEN AV DE SVENSKA hushållen möjlighet att varje dag välja mellan en mycket stor mängd tv-kanaler som erbjuder ännu fler tv-program. Att sitta i soffan eller fåtöljen och "zappa" mellan kanalerna med fjärrkontrollen är en självklarhet för många, vare sig man bor i flerfamiljshus eller villa, stad eller glesbygd.

Så har det inte alltid varit. Det svenska systemet för tv var, i likhet med många andra europeiska system, under en lång period dominerat av ett fåkanalsystem där staten gav sändningstillstånd till programbolag som i utbyte mot dominans fick följa vissa riktlinjer för programproduktionen. I Norden dominerade public service, modellerat efter brittiska BBC, där intäkterna kom från licenser och reklam utgjorde ett undantag.

Syftet med den här artikeln är att beskriva framväxten av det svenska mångkanalsystemet för tv med särskilt fokus på försöken att på 1970- och 1980-talen introducera ett system för nordisk satellit-tv, Nordsat.[1]

ETABLERINGEN AV TV I SVERIGE

Reguljära tv-sändningar började i flera länder på 1930-talet, men i Europa kom andra världskriget emellan och det var inte förrän efter krigsslutet som verk-

< Tidig bild av tv-tittare, troligen 1930-tal. Det är en reproduktionsbild som visades på en utställning om televisionen på Teknorama, 1969. Foto, Tekniska museets arkiv.

samheten återupptogs på allvar. I Sverige bildades Nämnden för televisionsforskning 1947 med intressenter från FOA, KTH, LM Ericsson, Statens tekniska forskningsråd och Telegrafstyrelsen. Sedermera deltog även Radiotjänst och Radioindustrin.[2] Nämnden gjorde försök i lokaler på KTH och på onsdagskvällar sändes film, till stor förtjusning för barnen till de nämndmedlemmar som hade mottagarutrustning hemma.

På politiskt håll var emellertid tveksamheten stor och det var ingen som beklagade att utredningen om televisionen som tillsattes 1951 arbetade långsamt. Den gick under namnet Televisionsfördröjningskommittén och lämnade sitt betänkande i slutet av 1954. Man föreslog att tv skulle organiseras som radio, det vill säga med ett sändarnät i statlig ägo, licensfinansiering och ett privat programbolag.[3] Omkring denna organisationsform kunde man enas politiskt, även om det också fanns de som förespråkade reklamfinansiering. Radiotjänst, som hade tillstånd att sända radio, bedrev försöksverksamhet med tv och blev också det bolag som till slut fick tillstånd till reguljär verksamhet.

Riksdagen fattade ett principbeslut om att införa tv i Sverige, och från 1 oktober 1956 måste man betala tv-licens om man hade tv-apparat och bodde i Stockholmsområdet. Regeringen hade varit tveksam till hur själva utbyggnaden av sändarnätet skulle kunna finansieras och lät därför utreda det en extra gång, men det visade sig att intresset för tv långt översteg förväntningarna.[4] Licensintäkterna strömmade in och utbyggnadsplanerna kunde revideras och tidigareläggas. I inget europeiskt land dittills spreds tv lika fort som i Sverige, där det tycks ha funnits ett uppdämt behov. Fotbolls-VM 1958 bidrog liksom senare tiders sportevenemang till intresset för tv, som snabbt kom att fungera som referensram för nationen.[5]

NORDISKT SAMARBETE

Även i de nordiska grannländerna startade tv-sändningar under 1950-talet och 1958 etablerades Nordvisionen, ett programsamarbete mellan de nordiska länderna efter europeisk modell. Inom det officiella nordiska samarbetet i Nordiska rådet, och sedermera även Nordiska ministerrådet, fördes också kontinuerliga diskussioner om hur man skulle kunna öka grannlandstittandet. För att "stärka banden och öka förståelse mellan folken" var tv viktigt och dess

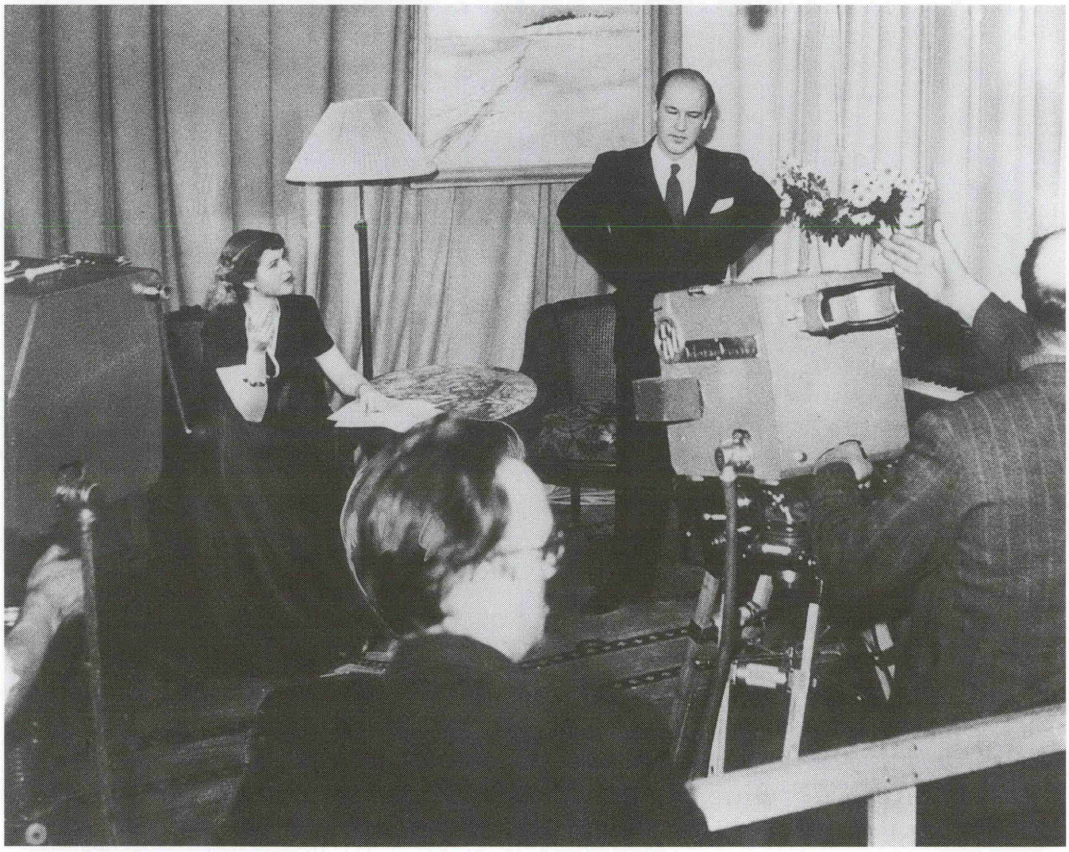
Tv-inspelning av Världsmästerskapet i fotboll 1958 som ägde rum i Sverige. Då kom också det stora genombrottet för försäljningen av tv-apparater och tv-licenser i Sverige. Foto, SVT Bild, 1958.

"betydelse som förmedlare av kulturella och andra kontakter [kunde inte] överskattas".[6]

Ett led i denna strävan var den nordiska utredningen *Tv över gränserna* som presenterade sitt betänkande 1974. Fyra möjliga vägar för nordiskt tv-samarbete skisserades: direkt mottagning från grannlandssändare, spridning med inhemsk sändare, utökat Nordvisionssamarbete och grannlands-tv via kabelnät. Man nämnde också direktsändande tv-satellit som skulle kunna bli möjlig under

1980-talet.[7] I remissomgången hävdade emellertid Svenska Rymdaktiebolaget att satellittekniken kommit längre än så och att möjligheten för satellitdistribuerad tv i Norden kunde vara verklighet inom några år. Detta intresserade Nordiska ministerrådet, och Rymdbolaget fick i uppdrag att utreda de tekniska förutsättningarna för ett nordiskt satellit-tv-system, sedermera kallat Nordsat.

Hallåmannen Lennart Hyland vid de första tv-provsändningarna i Sverige 1947, som ägde rum i en primitiv studio på Tekniska högskolan. Maj Britt Nilsson var bland de medverkande och regissören Per Martin Hamberg, syns i förgrunden. Foto, Tekniska museets arkiv.

NY MÖJLIGHET – TV VIA DIREKTSÄNDANDE SATELLITER

Att Rymdbolaget fick uppdraget var inte självklart. Traditionellt var det de nordiska televerken som ägnade sig åt tv-distribution även när satelliter var inblandade. I början av 1970-talet hade de gemensamt byggt jordstationen i Tanumshede, som kunde ta emot de signaler som sändes från olika kommunikationssatelliter. Dessförinnan hade man samarbetat inom en rad kommunikationstekniska områden, ett förhållande som gick tillbaka till 1800-talet.[8] Rymdbolaget däremot var ett relativt litet och nytt statligt bolag, bildat 1972. Det hade heller ingen motsvarighet i något annat nordiskt land, konflikten lät inte vänta på sig. När utredningen presenterade sitt betänkande gick de nordiska teleförvaltningarna in med ett mycket kritiskt och beskt formulerat remissvar, där man menade att betänkandet snarare styrts av önskningar än av faktiska kunskaper och att kalkylerna var alltför optimistiska.[9]

Rymdbolaget hade presenterat två förslag på satellitsystem: det ena var ett totalt programutbyte av de sju nordiska kanaler som fanns och det andra en redigerad nordisk kanal med program från de olika länderna om 25 timmar i veckan. Valet av alternativ avgjorde hur tunga satelliterna måste bli och därmed också kostnaderna för att få upp dem i bana runt jorden. Förutom satelliterna tillkom kostnaden för sändarstationer på marken, så kallade upplänkar, samt kontrollstation. Leveranstiden för satelliterna uppgavs vara mellan tre och fem år beroende på leverantör. Tillsammans beräknades kostnaden till mellan 500 och 600 miljoner svenska kronor. Till detta kom förstås hushållens investeringar i parabolantenn och "inomhusenhet" för att omvandla signalen in till tv:n, något som skulle kosta en villaägare cirka 1 500 svenska kronor.[10]

Det var detta som var det nya, att hushållen skulle kunna ta emot signalerna direkt från satelliterna. Den tv som dittills distribuerats via satellit hade använt kommunikationssatelliter med relativt låg effekt, vilket innebar att signalen var väldigt svag när den väl nådde jorden. Därför krävdes stora antenner med diametrar på omkring 30 meter för att kunna fånga upp signalen. Och dessa antenner ägdes vanligen av teleförvaltningar eller motsvarande, likt den i Tanumshede. Direktsändande satelliter innebar att det rådande distributionssystemet hotades genom en delvis ny infrastruktur; televerkens roll var kanske inte lika självklar i en framtid med andra distributionskanaler.

Detta kan ha varit ett skäl till den starka kritiken där televerken försökte återta initiativet. Men det fanns också olika säkerhetsfilosofier. Ett argument från televerken var att Rymdbolagets säkerhetsmarginaler var alltför snäva. Man var tvungen att räkna med kostnader för havererade uppskjutningar och för reservsatelliter, och det var heller inte, enligt televerken, möjligt att bygga så starka sändare som Rymdbolaget hade antagit, vilket innebar att man inte fick plats med lika många kanaler på varje satellit. Sammantaget innebar det enligt televerken att kostnaderna skulle bli betydligt högre och det skulle ta mycket längre tid.

NORDSAT – KULTURPOLITISKT MOTSTÅND

Men det var inte bara vad man kanske skulle kunna kalla tekniska argument som vändes mot Nordsat. De hörde snarare till undantagen. Den främsta kritiken var istället kulturpolitisk. Och den började redan innan utredningen presenterat sitt betänkande, även om den tilltog i och med att betänkandet presenterades.[11] Att den skulle bli så stark förväntade sig förmodligen inte Nordiska ministerrådet, men att frågan var känslig insåg man, och därför utsågs en statssekreterargrupp som ytterst ansvarig för hela utredningen. Till det ursprungliga utredningsuppdraget fogades också ett kulturpolitiskt avsnitt, som svar på den debatt som alltså började redan under utredningens gång.

De ursprungliga skälen till ett utvidgat tv-utbyte var att ge ökad förståelse för grannländernas kultur och samhälle, underlätta kontakten med hemlandet för den nordbo som flyttat, och ge ett totalt sett större utbud och därmed större valfrihet. Men i den debatt som följde underkändes dessa argument:

– Att de nordiska folken inte kunde se varandras tv-program tillräckligt bra sades inte utgöra något problem, svenskarna var inte intresserade av övrig nordisk tv.
– Att den nordiska förbrödringen skulle vinna på ett ökat utbyte var inte troligt eftersom hälften av programmen var importerade och folk skulle välja den klubbslickande amerikanske deckaren Kojak i första hand.
– Att ge nordbor som flyttat tillgång till program på sitt modersmål kunde innebära att hela språkgrupper isolerades och på sikt utarmades.
– Att valmöjligheterna skulle öka var delvis en chimär (eftersom de nordiska ländernas import av program överlappade varandra), men det var heller inte nöd-

vändigtvis bra eftersom mer tv ledde till mer tittande och det var skadligt och passiviserande, särskilt för barn.
– Och att Nordsat kunde vara bra för nordisk industri, vilket var ett argument som tillkommit, var ett bevis på att det egentligen inte alls var ett kulturprojekt utan en fråga om att generera vinster för storbolagen och skapa nya arbetstillfällen.

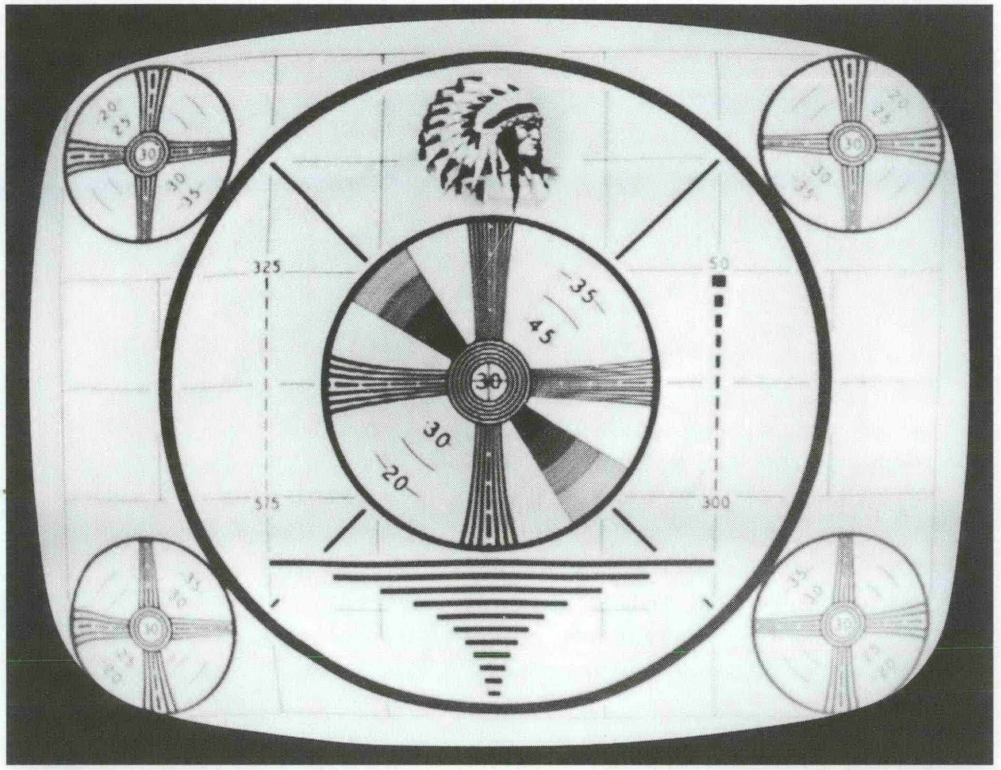
Bland dessa argument framstod tv:s skadlighet som ett av de starkaste. I Sverige fanns vid denna tid bara två tv-kanaler och i ingen av dem förekom reklam; ville man se sådan fick man gå på bio.[12] Att komplettera dessa två public service-kanaler med ytterligare fem kanaler utgjorde ett hot mot den rådande ordningen; de nordiska kanalerna var visserligen i huvudsak public service, men ändå. Satellitalternativet sågs som ett steg mot en oönskad kommersiell medievärld som man helst ville hålla stången så länge det gick. Ungefär hälften av programmen i de nordiska kanalerna var som sagt importerade, och det var den ökade möjligheten att se just dessa program som var den största kulturpolitiska faran.

Kritiken framfördes i remissvar, tidningar och under Nordiska rådets sessioner. Resultatet blev att Ministerrådet beslöt att utreda frågan ytterligare en gång, men nu gavs de nordiska televerken ansvaret för den tekniska delen och Rymdbolaget fick se sig akterseglat.

SVENSK SATELLITSATSNING BLIR NORDISK

Det svenska Rymdbolagets vd, Fredrik Engström, insåg tidigt att Nordsat höll på att glida honom ur händerna och han gjorde försök att medla med Televerket. När det inte gick började han arbeta i en annan ände. Genom sina goda kontakter kunde han snart plantera idén om betydelsen av en stark svensk rymdindustri hos den tekniskt intresserade industriministern Nils G Åsling.

Den borgerliga koalitionsregeringen brottades med stora industripolitiska problem under andra halvan av 1970-talet. Oljekrisen var den enskilt viktigaste orsaken till västvärldens industrikris, men det fanns även långsiktiga förändringar som lågkonjunktur och förändrade marknadsvillkor. Till de delar av den svenska industrin som fick stora problem hörde tekoindustrin, skogsindustrin,

325
575
50
300
35
45
30
30
20

TV 1
SVERIGES RADIO
300
200
300
200
100 200 300
400 500 560
350
400
200
300
200
300
STOCKHOLM
SR

varvsindustrin och stålindustrin. Ett obefläckat högteknologiprojekt med framtiden för sig passade industriministern. Rymdverksamhet lovade ju även att behålla internationellt konkurrenskraftig kompetens som utvecklats inom exempelvis flygsektorn. Propositionen om större anslag till rymdverksamheten lades också efter att efterföljaren till Viggen stoppats och innan planerna på JAS tagit form, och i jämförelse med ett nytt flygplan var det så kallade Rymdlyftet billigt.[13] Propositionen, som beslutades av riksdagen våren 1979, innebar en förstärkning av myndigheten Statens delegation för rymdverksamhet (numera Rymdstyrelsen) och möjliggjorde för Rymdbolaget att börja projektera forskningssatelliten Viking och kommunikationssatelliten Tele-X.

Tele-X skulle vara en så kallad preoperationell telekommunikationssatellit med fyra experiment: vågutbredning, mobil kommunikation med lastbilar (trucksat), direktsändande tv och data/video-tjänster. Den svenske industriministern inbjöd de övriga nordiska länderna att delta i projektet, som våren 1982 var kostnadsberäknat till 1 250 miljoner svenska kronor.[14] Efter många turer beslutades att den svenska staten skulle betala 85 procent och den norska 15 procent; Finland betalade en viss summa mot kontrakt för Nokia.

Rymdbolaget ansvarade för att få ihop satelliten och placera den i bana, där de norska och svenska teleförvaltningarna skulle överta driften. Deras arbete bestod därför i att förbereda drift och experiment. Men det fanns en rad stötestenar och konflikthärdar, på sina håll ganska bittra. Parterna var oeniga om var kontrollstationen för satelliten skulle ligga och vem som skulle sköta den. Man kunde inte enas om hur data/video-experimenten skulle marknadsföras eller vilken efterfrågan som skulle kunna finnas på andra tjänster än direktsänd tv. Och det faktum att Nordsat fortfarande befann sig på utredningsstadiet underlättade inte.

PARALLELLA PROCESSER

Samtidigt som Rymdbolaget lät bygga Tele-X pågick alltså utredningarna och debatterna om Nordsat. Det fanns följaktligen två parallella satellitprojekt med

< Den första testbilden, "Indianen", användes under Tekniska högskolans provsändningar från 1947 och fram till november 1958. Foto, Tekniska museets arkiv.
< Sveriges Radios och Televerkets testbild som introducerades 1971. Foto, Tekniska museets arkiv.

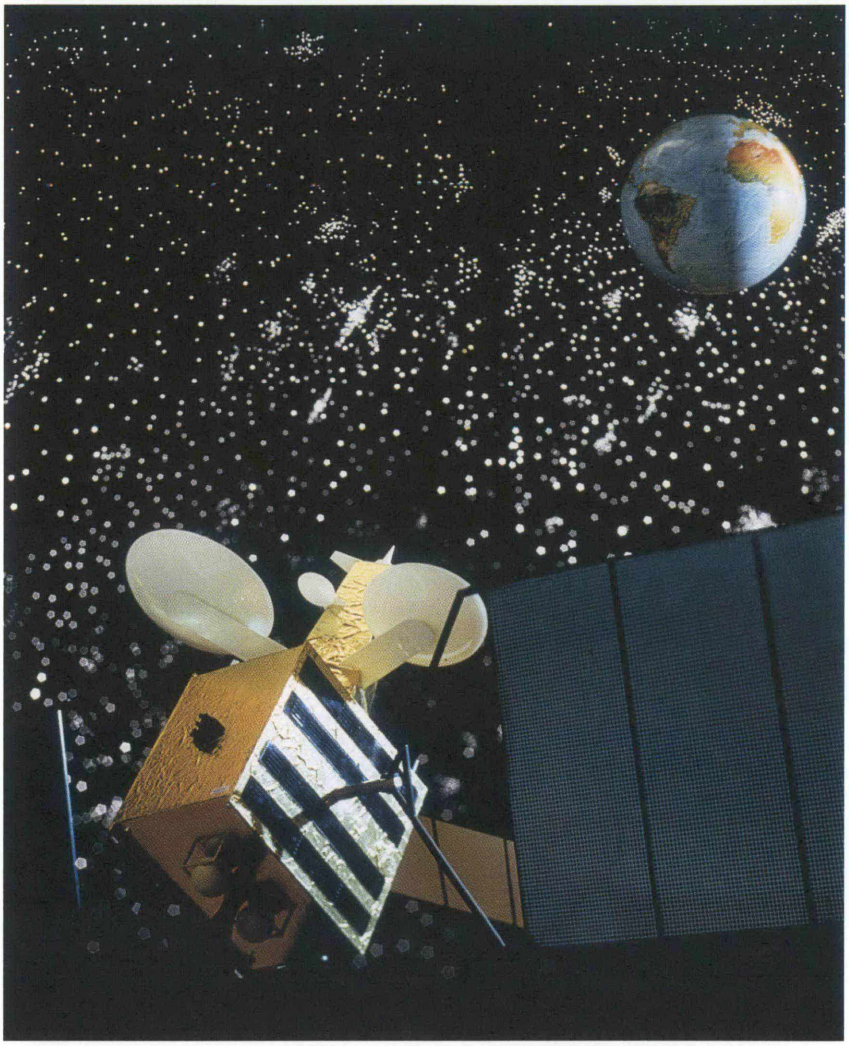
överlappande deltagare i Norden, samtidigt som det pågick andra projekt nere i Europa. Situationen var svåröverskådlig och oförutsägbar.

Även den betydligt större andra Nordsatutredningen mötte hård kritik när betänkandet presenterades 1979. Det kulturpolitiska motståndet var inte mattat utan snarare tvärtom. Det talades om tv som elektroniskt knark och särskilt barnen var i riskzonen.[15] Satellit-tv vävdes också ihop med andra medienyheter som exempelvis video, omkring vilken det hettade till ordentligt under 1980 i och med den så kallade videovåldsdebatten. I ett mycket suggestivt redigerat debattprogram visades klipp från filmen Motorsågsmassakern, som redaktionen menade att barn med lätthet kunde hyra i huvudstadens videobutiker, och den moraliska paniken var ett faktum.[16] Nya medier var, som de alltid varit, farliga och måste begränsas.

Men satellit-tv hade redan kommit, trots att varken Nordsat eller Tele-X var verklighet. Under 1980-talets första år började ett antal utländska programbolag sända från kommunikationssatelliter, sändningar som plockades ner i stora jordstationer och sändes vidare i olika kabel-tv-nät. Den svenska kabel-tv-lagen från mitten att 1980-talet kom att ta hänsyn till den senare antagna yttrandefrihetsgrundlagen (YGL), vilket innebar att det inte krävdes något tillstånd att sända tv i kabelnät. Rupert Murdochs Sky var ett tidigt exempel på kabeldistribuerad satellit-tv, men även den ryska satelliten Gorizonts sändningar kunde ses i de svenska hem som hade kabel-tv. Utvecklingen var smygande och den stora skrällen kom nyårsafton 1987, när Jan Stenbeck började sända sin TV3 från en studio i London – det första allvarliga slaget mot Sveriges Televisions monopol.[17]

UTVECKLING MED FÖRHINDER

Man skulle kunna tro att Stenbeck som yttre fiende skulle kunna ena de nordiska länderna och sporra dem att genomföra sina planer på Nordsat, men inte. Våren 1988 sa man slutgiltigt nej till Nordsat, efter att under flera år ha planerat för att genomföra nordiskt tv-samarbete på den tv-kapacitet som Tele-X skulle ha. Olika ombyggnadsförslag hade diskuterats och de nordiska programbolagen engagerats för att försöka skapa konkurrenskraftiga tablåer. Nordiska rådet beslöt att istället starta en nordisk fond för film och tv, en betydligt billigare satsning.

Modell av Tele-X-satelliten. Tele-X var den första telekommunikationssatelliten för de nordiska länderna. Den sköts upp den 2 april 1989 och togs ur sin omloppsbana den 18 januari 1998. Foto Carl-Erik Viphammar 1985. Tekniska museets arkiv.

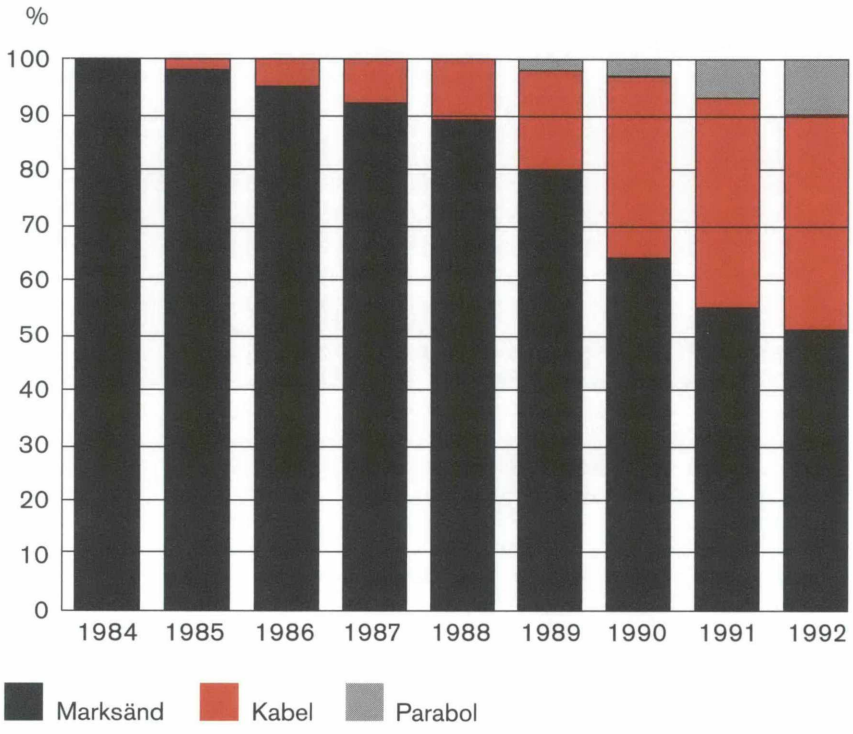
Kvar var en försenad Tele-X med ägare som inte kunde enas och utan några givna kunder till tv-experimenten. Förseningen kunde delvis hänföras till de problem som uppstått med västvärldens uppskjutningsraketer. I januari 1986 exploderade den bemannade amerikanska rymdskytteln Challenger inför världens tv-kameror, och senare samma år fick den europeiska Ariane stora problem. Resultatet var långa köer för att få upp satelliterna i bana. I april 1989 kunde Tele-X till slut placeras på sin plats i den geostationära bana, den satellitbana som vanligen används för tv-satelliter och där omloppstiden är densamma som jordens egen rotation. Ungefär samtidigt enades också de norska och svenska regeringarna om att satelliten skulle övergå i svensk ägo. Norge ville göra egna satellitsatsningar, något som resulterade i Thorsatelliterna, och Rymdbolaget tog över Tele-X, som sedermera kom att följas av en lång rad Siriussatelliter.

EN, TVÅ, MÅNGA

Det gick 13 år mellan införandet av tv i Sverige och etableringen av en andra tv-kanal 1969. Efter ungefär lika lång tid fick ett fåtal hushåll i början av 1980-talet tillgång till ytterligare tv-kanaler via kabel-tv-nät. 1985 uppgick den siffran till två procent. År 1990 hade den ökat till över 30 procent, och då hade dessutom några få procent möjlighet att ta emot tv direkt med sin egen parabolantenn. Via satellit och kabel ökade antalet möjliga tv-kanaler för de svenska hushållen, och i mars 1992 fick även marknätet en ytterligare kanal, nämligen TV4. Den så kallade plattformskonkurrensen var ett faktum.[18]

Sedan 1999 har konkurrensen om tittarna spetsats ytterligare med introduktionen av digital marksänd tv. Digitaliseringen innebär att man får plats med betydligt fler tv-kanaler på samma frekvensutrymme, och fler kanaler i en tv-miljö som inte längre utmärks av public service innebär större omsättning och möjlighet till vinst för inblandade företag. Svensk tv existerar idag på en internationell marknad med produktionsbolag, distributionsbolag och reklambolag som ägs av medieföretag även utanför landets gränser. Förmågan att nå betalningsvilliga tittare är nyckeln till varaktig framgång. Och i kampen om tittarna är antalet kanaler ofta ett viktigt argument. I diskussionerna omkring digitaliseringen av marknätet är argumentet att det ger fler kanaler framträdande. Det är en mycket tydlig illustration av hur synen på tv förändrats sedan 1970-talet. Då var Nordsat

Introduktion av nya distributionsvägar för tv.[19]

olämplig eftersom det skulle innebära mer tv; nu är det främsta skälet för att digitalisera marknätet att det innebär mer tv.[20]

Rent praktiskt finns det förstås en övre gräns för hur mycket man faktiskt kan titta på tv, och intressant nog har inte svenskarnas tv-tittande ökat i någon större utsträckning i och med mångkanalsystemet. Det ligger ganska konstant på cirka två timmar per dag.[21] Men för detta är vi villiga att betala betydligt mer än vi gjorde för tjugo år sedan.

NOTER

1 Artikeln är en sammanfattning av delar av min doktorsavhandling *Vem älskade Tele-X? Konflikter om satelliter i Norden 1974–1989*. Hedemora, 2003. Utförligare referenser och resonemang återfinns där.
2 Nilsson, Björn, "Så började det i Sverige...", i Engström, Gert (red), *Boken om TV*, Malmö: Bengt Forsbergs Förlag, 1961, s 35.
3 Wirén, Karl-Hugo, *Kampen om TV: Svensk TV-politik 1946–1966*. Hedemora: Gidlunds, 1986.
4 Karsberg, Åke & Fehrm, Martin, *Det svenska televisionsnätets första utbyggnad*. Stockholm, 1956.
5 Löfgren, Orvar, "Medierna i nationsbygget: Hur press, radio och TV gjort Sverige svenskt", i Hannerz, Ulf (red), *Medier och kulturer*. Stockholm, 1990, s 85–120. Inom projektet Etermedierna i Sverige har en rad böcker publicerats som behandlar olika aspekter av svensk tv och inte minst programmen. För utbyggnaden av distributionsnätet, se Wormbs, Nina, *Genom tråd och eter: Framväxten av distributionsnätet för radio och TV*. Stockholm: Stiftelsen Etermedierna i Sverige, 1997; ibid, "Ett avlångt och glest befolkat land: Svensk rundradio genom tråd och eter", *Dædalus* 1998.
6 Medlemsförslag A/390/k Nordiska rådet 1973, s 679–682, citat, s 679.
7 *TV över gränserna: Slutrapport*, Nordisk utredningsserie 1974:19.
8 Lundin, Per, "De små stegen: Nordiskt telesamarbete i ett historiskt perspektiv", *Polhem 17*, 1999.
9 Televerkets remissvar, Nordisk radio och television via satellit. Nordiska ministerrådets remiss Jnr 662-7-7, 28/10 1977, F6BA, Hk Haninge, svenska televerkets arkiv.
10 *Nordisk radio och television via satellit: Statssekreterargruppens slutbetänkande*, Nordisk utredningsserie A 1977:7.
11 Lund, Erik & Aarup-Kristensen, Jørn, "NORDSAT-debatten 1977: Nationale, nordiske og internationale aspekter", *Pressens årbog*, 1978.
12 I Norge, Danmark och på Island hade man en tv-kanal medan Finland hade två. Inte heller i Norge och Danmark förekom reklam i tv, men på Island och i Finland var det en del av finansieringen.
13 Prop 1978/79:142 om svensk rymdverksamhet.
14 Prop 1981/82:175, Prop 1982/83:168 om telesatellitprojektet Tele-X m m.
15 Ingelstam, Margareta, "Det elektroniska knarket utarmar våra liv", *Dagens Nyheter*, 22/10 1980.
16 Höjdestrand, Erik, *Det vedervärdiga videovåldet: Att återupprätta moralisk ordning*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 1997.
17 Ewertsson, Lena, *The triumph of technology over politics? Reconstructing television systems: The example of Sweden*. Linköping, 2001.
18 *Via satellit och kabel* var också namnet på massmediekommitténs utredningsbetänkande, SOU 1984:65.

19 Diagrammet bygger på siffror i Tabell 1 och 2 i Margareta Cronholm, "Satellit- och kabel-TV", *MedieSverige 1993*; Tabell 7.43 i Olle Findahl, "Television", *MedieSverige 2004*.
20 Om digitaliseringen av marknätet se vidare Nina Wormbs i Lars-Åke Engblom och Nina Wormbs, kommande.
21 *MedieSverige 2004*. Tab 7.50, s 313.